

ИЗ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО ДИСИДЕНТСТВО – ОБЩЕСТВЕНИЯТ КОМИТЕТ ЗА ЕКОЛОГИЧНА ЗАЩИТА НА РУСЕ И ВЛАСТТА

Когато през 1989 г. в Източна Европа дойде времето на “големите промени” България не направи изключение и се включи в общия процес на излизане от съветския социализъм, наложен на региона след края на Втората световна война. И тя, както Полша, Унгария, ГДР, Чехословакия и Румъния, започна промените със смяна на политическия елит. Повърхностният поглед върху събитията от есента на 1989 г. може лесно да ни подведе, че всички страни от Източния блок също както и след Втората световна война са тръгнали отново заедно по общ път и в една и съща посока. Но така изглеждат нещата само на повърхността и само в началото.

Днес, десет години след онова начало, за всички вече е ясно, че разликите са твърде много. Част от източноевропейските страни почти са стигнали до края на “пътя към Европа”, който през 1990 г. бе обявен като обща цел, докато нашата, заедно с други, е все още далече назад. Обяснения за разликите има много, но историците могат да бъдат особено полезни, защото те най-добре знаят, че корените на настоящето, а и на бъдещето са далеч в миналото. Точно търсенето на такива обяснения ме накара да се обърна към историята на българското дисидентство¹. Неговото късно раждане в България показва пределно

¹ Понятието дисидентство има интересна собствена история. Произходът на думата е латински – *dissidens*, тя означава несъгласен, противоречещ. А политическият термин дисидентство идва от историята на религията. През средните векове в Европа наричат дисидент всеки отстъпник от вярата и еретик, а след Реформацията понятието става синоним на противопоставяне на господстващото в дадена страна вероучение. Вярна на тази традиция е употребата на понятието дисидентство и през XX в. От 70-те години с него се наименоват онези граждани на СССР и източноевропейските държави, които открито противопоставят своите убеждения на господстващите доктрини. (Политология. Енциклопедическия словарь. Москва, 1993, 102–103; New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language, 1993, p. 273) Вероятно ограниченото и късно разпространение на дисидентството като обществено движение го е направило незабележимо или неинтересно за съставителите на англоезичните справочници по политически науки или история на

ясно до каква степен българският политически елит (управляващите тогава и техните обществени опоненти) е неподготвен за прехода към парламентарна демокрация и пазарна икономика. Това е и едно от възможните обяснения за неуспехите на България в досегашния ѝ преход.

Съществува една основна отлика между България и централноевропейските ѝ съюзнички от Варшавския договор – Полша, Чехословакия, Унгария и ГДР. Тя е в безспорния факт, че докато във всички тях през последните двадесет години от съществуването на “реалния социализъм” се формират повече или по-малко организирани и многобройни дисидентски движения², в България несъгласието със съществуващия ред е израз по-скоро на лична позиция, отколкото на значителни обществени нагласи³. До началото на промените в Съветс-

XX в., където то отсъства. Вж.: Блекуел. Енциклопедия на политическата мисъл. С., 1997; Pawlowski, Jan. Oxford Twentieth-Century World History. 1997; The Facts on File Encyclopedia of the 20th Century, gen. ed. John Drexel. New York-Oxford, 1991.

Определението на понятието дисидентство, дадено от бивш служител на ДС, е следното: “Това означаваше провеждане на протестни акции, които да предизвикат международен отглас и подкрепа. Това означава излизане на нителектуалци с публични декларации, обръщения, харти, критикуващи съществуващата система. Това означаваше публични процеси, осъждания и изпращане в затвора или изселвания на лидери и активисти на опозиционни групи и движения. Това означаваше изгонване от страната на лидери, оглавяващи такива движение. Това означаваше гладни стачки, протестни демонстрации. Това означаваше издания на “самиздат” в страната или публикуване на антисоциалистически писания зад граница. В крайна сметка това означаваше да има опозиционни сили, организирани групи и движения, които, водени от различни мотиви, да са способни да провеждат открита, полулегална или нелегална антикомунистическа дейност и пропаганда. И най-вече, да водят борба и да правят опити за промяна на системата в страната.” Асенов, Бончо. От Шесто С., 1994, 130–131.

² Публикациите, посветени на инакомислието в Централна Европа, са многобройни. Ще цитирам само някои от тях: Haraszti, Miklos. The Velvet Prison. Artists Under State Socialism. New York, 1987; Writings On the East. Selected Essays on Eastern Europe from the New York Review of Books. 1990; Sloboda. Czechoslovakia's Road to Freedom. The American University Journal of International Affairs. 1990; Havel, Vaclav. Open Letters. Selected Writings 1965–1990. New York, 1991; Ash, Timothy Garton. The Polish Revolution. Solidarity. Vintage Books, 1985.; Krajobraz po szoku '68. Warszawa, 1989; Хавел, Вацлав. Силата на безсилиите. Избор, 1994; From Stalinism to Pluralism. A Documentary History of Eastern Europe Since 1945. Oxford University Press, 1991; Michnik, Adam. Z dziejow honoru w Polsce. Warszawa, 1991.; Cecuda, Dariusz. Lexicon Opozycji politycznej 1976–1989. Warszawa, 1989; Kuron, Jacek. Wiara i wino. Wrocław, 1995; Политическите партии и движения в Восточной Европе. М., 1994.

³ Това пролича при спора около речника на източноевропейското дисидентство. Българите включени в него се оказаха напълно неизвестни на обществото личности, които са се противопоставили и са били наказани за това, но техният протест не се е превърнал в обществено значим факт, не е могъл да се превърне в пример за инакомислие. В същото време не може да се отрече, че има редица противопоставяния в рамките на БКП, които водят до заговори и до процеси, но тази тенденция няма нищо общо с дисидентството. Сведения за последните дава Димитър Иванов, който разполага с тях благодарение на поста си в Държавна сигурност. Иванов, Димитър. Заговорите срещу Тодор Живков. С., 1992; Противопоставянето 1956–1989. С., 1994.

кия съюз, обявени в програмата за преустройство (перестройка) на последния генерален секретар на ЦК на КПСС Михаил Горбачов, не може да се говори, че в България съществува някакво организирано несъгласие с властта. Затова и историята на българското дисидентство следва началото на съветската “перестройка”.

Обявените от М. Горбачов намерения да обнови и преустрои социализма, за да го направи по-силен и жизнеспособен, са приветствани горещо от интелигенцията в България, която отдавна, макар и умерено “по български”, е критична към властта. Но и през първия етап от съветската “перестройка” (1985–1987) интелигентското недоволство не води до организирано противопоставяне. Едва 1987 г. носи поврат, чието начало пак се свързва с “гласността”, обявена от Горбачов на Януарския пленум на ЦК на КПСС. Тя дава на съветските средства за масова информация свободата да обсъждат най-спорните и болни проблеми от миналото и настоящето на Съветския съюз. И тъй като никой няма съмнение във връзката на източноевропейския социализъм със съветския, то разкритията на съветските медии за престъпленията не само от времето на Сталин, но и в целия период от съществуване на Съветския съюз се отразяват болезнено върху властта в цяла Източна Европа. Обществото също реагира – в България по своеобразен начин с рязко увеличеното търсене на съветски вестници и списания. Легитимността на властта започва да се подронва от разкритията на собственото ѝ минало.

Радикалният етап от “перестройката” (1987–1989) очертава и нарастващото разминаване между съветската и българската политическа практика. В началото Тодор Живков посреща добре идеята за преустройство на социализма, но реагира отрицателно веднага, след като Горбачов се опитва да започне разграждането на системата отдолу (с помощта на публицисти и журналисти). Живков предпочита реформената акция отгоре⁴. В желанието си да “изпревари” и обезсили примера на съветската “перестройка” през 1987 г. българският лидер лансира и налага Юлската концепция. В нея той предлага свой модел за преустройство на “реалния социализъм” – чрез смяна на собствеността върху държавните предприятия (прочутото превръщане на работниците в стопани), изграждане на частно предприемачество, премахване на символите на властта, стесняване на полето за влияние на БКП върху обществото (превръщането ѝ в “етаж на властта”), а демократизацията се изразява в дирижирано трансформиране на обществените структури и в правото на гражданите да създават “самодейни” организации. Едва тази нова обстановка на започнали промени,

⁴ Противоречията постепенно нарастват още в предходните две години поради желанието на Горбачов да замени бартерните сделки в СИВ с валутни плащания. Но откритият разрыв идва след януари 1987 г. Виж: *Баева, И.* Българо-съветските отношения в годините на “перестройката”. В: България в сферата на съветските интереси (българо-руски научни дискусии). С., 1998, 118–127.

съпроводени с противопоставяне по върховете (Живков–Горбачов), събужда българското общество за самостоятелни действия.

Но за открито предизвикателство срещу властта в България можем да говорим едва след учредяването на Обществен комитет за екологична защита на гр. Русе (ОКЕЗР) на 8 март 1988 г. И тъй като това е първата истинска дисидентска организация в България, тя заслужава специално внимание. Нейната история може да ни покаже доколко българското общество е готово да приеме новите институции. Същевременно реакцията на властта при появата на тази организация става проверка и за способността на системата да реагира в не-обичайна ситуация. Сблъсъкът на двете позиции – поведението на дисидентите и рефлексите на властта, са показателни както за политическата зрелост на българското общество една година преди началото на големите промени, така и за бъдещето, когато тези позиции се сблъскват в реалната плуралистична политика.

Възможност да надникнем в това наше най-близко минало ни дава запазената и вече достъпна документация по създаването на ОКЕЗР. Тя се намира в бившия Централен партийен архив (сега в Централния държавен архив) и се състои от: документи на ОКЕЗР, протоколи от заседания на Секретариата на ЦК, от срещи на Секретариата на ЦК на БКП със създатели на Клуба, от заседания на Политбюро на ЦК на БКП, посветени на първата дисидентска организация. Всички документи са за времето от 10 март до 7 април 1988 г. и показват релефно както събуждането на тогавашното българско общество, така и състоянието на ръководството на БКП. Протоколите от разговорите ни помагат да видим значителните различия в позициите на първите дисиденти пред партийния натиск и пред заплахата от наказания, но те ни говорят и за противоречията в ръководството на БКП, изправено за пръв път пред откритото недоволство на обществото.

През 1987 г. предпазливата българска интелигенция получава нови оръжия за борба. “Гласността”, която приижда заедно с многохилядните абонаменти за съветската преса, придава смелост и на българите за по-голяма критичност. Юлската концепция на Живков също разширява границите на позволеното, защото създава институционална рамка (правото на обществена самодейност) за изразяване на автентично обществено мнение, а значи и за правото на обществото да изрази недоволството си. А предпоставки за недоволството има достатъчно много.

“Възродителният процес” – смяната на традиционните имена на българските турци с християнски, е осъществен през 1984–1985 г. Той предизвиква глух обществен тътен – българските турци създават нелегални организации (най-известната е ръководеното от Ахмед Доган/Меди Доганов Турско националноосвободително движение в България⁵), които обаче не могат да се класи-

⁵ Най-пълна документация за тази организация може да се намери в: *Гочева, Паунка*. ДПС в сянка и на светлина. Интерпрес, 1991.

фицират като дисидентски, тъй като имат ясен националистически характер. По-важна за гражданското съзряване на българското общество е реакцията на българската интелигенция. Почти веднага тя инстинктивно се обявява в защита на правото на българските турци да избират името си, а това събужда чувствителността ѝ и към гражданските и човешките права изобщо. Темата за правата е основополагаща и организираща за всички дисидентски движения – най-ясно е това в Чехословакия, където общоевропейските споразумения от Хелзинки 1975 г., дават основание на стотина интелектуалци да подпишат в края на 1976 г. Харта '77 с искане властите да спазват гарантираните от самите тях човешки права⁶. България също подписва Заключителния акт от Хелзинки, но за разлика от чешката интелигенция повече от десетилетие никой у нас нито се сееща, нито се опитва да поиска от властите да спазват документите, под които са сложили подписа си.

Българските проблеми през 80-те години са и икономически. Нарастването от средата на 80-те години на външния дълг се чувства все по-осезаемо и на вътрешния пазар, а към него се добавя и енергийната криза, тласък за която дава и съветското решение да се намалят доставките на евтин нефт за България. Видимите прояви на кризата са постоянните пазарни липси на какво ли не – тоалетна хартия, резервни части, уреди, та дори и лук и картофи, както и мъчителният режим на прекъснатото електроподаване.

В тази ситуация идва времето, когато и българската интелигенция трябва да демонстрира способността си да стане водач и организатор в противопоставянето на обществото срещу властта. Първите ѝ плахи опити да се възползва от разрешената с половин уста свобода се оказват не особено успешни и доста болезнени. В няколко от изказванията на отчетно-изборна конференция на БКП в Софийския университет през есента на 1987 г. се чуват остри критики срещу режима на Т. Живков. Реакцията е светкавична – “провинилите” се професори Никола Попов, Недялко Белев, Васил Иванов и доц. Николай Василев, са изключени от БКП, пенсионирани или отстранени от преподаване. Протестите срещу наказанията са многобройни и на най-различни равнища⁷, те са отчетени в ръководството на БКП, но наказанията не са променени. Широкият отзвук на скандала с четиримата университетски преподаватели обаче говори, че обществото започва да се еманципира.

⁶ Дисидентите в Чехословакия на 1 януари 1977 г. оповестяват подписката си Харта '77, в която изискват от властта да спазва подписаните от самата нея документи, са мотивирани именно от т. нар. трета кошница от Заключителния акт от Хелзинки. Charta 77 osima souscasniku. Po dvaceti letech. Doplnek, 1997.

⁷ През март 1988 г. софийският партийен шеф Иван Панев изразява тревогата си за състоянието на Софийския университет във връзка с четиримата: *“Градският комитет на партията беше подложен и сега е подложен на непрекъснат натиск да си ревизираме решението и от някои работници на ЦК идва, от цялата преподавателска група, която е в СУ, такава препоръка ни направи и ЦК на РК, др. Паназов”*. Протоколи от заседание на Политбюро, 27 март 1988 г., л. 162.

Заслугата на интелигенцията е в материализирането на раждащото се обществено недоволство. От средата на 80-те години интелектуалната “иносказателна съпротива” или “езоповска”, както по-късно я наричат Стефан Гайтанджиев и Георги Мишев⁸, започва да добива организационни форми в няколко софийски групи. Единият кръг е около Философския институт на БАН. Както и навсякъде център на дискусии стават съществуващите организационни структури – в случая профсъюзната организация. От профсъюзни проблеми философията достига до нови искания, напр. академична автономия. В тази посока върви и научната интелигенция като цяло. Вторият кръг е на кинодокументалистите, които поради спецификата на професията си имат за задача да показват не само парадната, но и “тъмната страна” на живота. Социалната им чувствителност ги прави морален съдник на властта с поредица от филми за изоставени деца, за социални проблеми и т. н. Третият е оформен около историка Николай Генчев и философа Желю Желев, които провокират дискусии по дати и събития с интерпретации на българската история различни от официалните. Подобен кръг е формиран и в Съюза на българските писатели (СБП), както с Кабинета на младите писатели, така и с поетичните изяви на Блага Димитрова, Георги Константинов, с прозаичните на Георги Мишев. Така четирите кръга на опозиционност атакуват властта в четири много болезнени пункта – философско-идеологическата ѝ обосновка, критиката на всекидневието, противопоставено на пропагандата, историческата ѝ митология и художественото ѝ пресътворяване.

Но катализатор за оформяне на истинска дисидентска структура стават не идеологическите проблеми, а екологичните. И в това отношение България не прави изключение в Източна Европа. Причините за силната чувствителност към замърсяването на околната среда в Източна Европа са няколко. На първо място трябва да поставим естествените страхове на хората за здравето, особено подсилени след екокатастрофата, причинена от аварията на атомната електростанция в Чернобил през пролетта на 1986 г. Втората е в силната чувствителност на онова време към бъдещето на природата, на следващите поколения, формулирана и в тревожните доклади на Римския клуб. Третата е от политически характер (за дисидентството тя има най-голямо значение) – това е относителната безопасност при повдигането на неполитически въпроси като екологичните, тъй като в този случай властта не може да приложи традиционните репресии срещу “политическите си врагове”. За България непосредствен повод за извеждане на екологичните проблеми на преден план става тревогата

⁸ Няколко години след 10 ноември 1989 г. част от българските дисиденти разказват преживявания си пред Евгения Иванова. Стефан Гайтанджиев: *“Преди, през 60-те, 70-те дори 80-те години имаше малки интелектуални кръгове, които се събираха помежду си, говореха си, но не стигаха до нещо повече от иносказателна съпротива”*. Георги Мишев: *“В България най-разпространената форма на дисидентство бе “езоповската”, т. е. индиректната, завоалираната форма на съпротива срещу съществуващата система”*. Иванова, Евгения. Българското дисидентство 1988–1989. ч. I. С., 1997, с. 18, 38–39.

за въздуха на крайдунавския град Русе. Тя дава на интелигенцията приемлив и разбираем за всички повод за раждане на първата несанкционирана от властта обществена организация.

Периодичните обгазявания на Русе с хлор от химическия комбинат в румънския град Гюргево не само предизвикват недоволство сред русенци, но и създават проблеми в без друго нелеките отношения между България и Румъния. Решение може да бъде изграждането на пречиствателна система на Гюргевския химически комбинат, което е предлагано настоятелно от българската страна, но както и много други двустранни проблеми и този не е решен⁹. И понеже в “реалния социализъм” господства практиката трудните преговори да не се оповестяват широко, българското общество е убедено, че властта не иска да реши въпроса с Румъния, за да не си разваля отношенията с нея. Тревогата си от това състояние на нещата изразява членът на политбюро и секретар на ЦК на БКП Стоян Михайлов на заседанието на Секретариата на ЦК от 10 март, но Чудомир Александров (със същите функции) успокоително декларира: *“Няма никакво основание за недоволство. Всички мерки в Русе са най-широко разгласени. И решението на Министерския съвет е публикувано, в Русе няма никакво табу за темите по екологията”*¹⁰. Но неговото спокойствие и увереност говорят главно за това, че в ръководството на управляващата БКП липсва обективна информация за обществените нагласи.

Докато в ръководството на БКП не могат да се разберат дали обществената тревога за екологичната криза в Русе е основателна или не, събитията се развиват бързо. Продължаващите обгазявания предизвикват протестно движение в Русе – от 27 септември 1987 г. до 10 февруари 1988 г. са организирани 4 несанкционирани протестни демонстрации и са направени опити за още 3. Недоволството се проявява и по време на изборите за местни органи на власт,

⁹ Министър-председателят Георги Атанасов не иска да се публикуват сведения от трудните разговори с румънците за Русе. Причина е румънското контраобвинение, че замърсяването идва от български заводи и че българското правителство иска да прехвърли недоволството в България върху Румъния. Протокол от заседание на Секретариата на ЦК на БКП от 10 март 1988 г., л. 26. Българската страна се опитва да постигне решение на проблема по традиционния начин в рамките на двустранните преговори. По думите на Чудомир Александров: *“Няма среща-разговор на др. Тодор Живков с Николае Чаушеску, на наши ръководители с румънски ръководители, на които под една или друга форма (въпросът) да не е поставян... Миналата година (1987 г.) – Тогава по решение на Политбюро за първи път този въпрос е поставен като условие за развитие на всички отношения между България и Румъния. Без решение по този въпрос е безпредметно да разговаряме за икономиката, научно-техническото и културното развитие между двете страни.”* Среща на Секретариата на ЦК на БКП с учредители на ОКЕЗР, членове на БКП, 11 март 1988 г., л. 28. Проблемът се усложнява от румънското оправдание, че заводът е построен по съветска технология. Извършената проверка обаче показва, че изпускането на газове става не заради технологията, а заради пропуски в експлоатацията – въпреки това неудобството остава. Пак там, л. 29.

¹⁰ Срещи на Секретариата, 10 март, л. 12.

когато в 144 плика вместо бюлетини са пуснати протестни листовки. През октомври 1987 г. в кампанията за защита на русенци се включва и централната преса – на 15 октомври 1987 г. органът на СБП в „Литературен фронт“ поставя чрез поета Евтим Евтимов въпроса за гласност и по екологичните въпроси, на 15 ноември „Работническо дело“ публикува тревожна дописка, на 26 ноември пак „Литературен фронт“ оповестява писмото на читател от Русе „Спасете моя град!“, на 11 февруари 1988 г. пак там излиза подборка от писма на русенци, а седмица по-късно – и статия на Руденко Йорданов, а на 8 март в „АБВ“ публикува стихотворението „Пиета“ на Блага Димитрова, посветено на русенските майки. Тревогата се подклажда от репортажите на русенския кореспондент на Българското радио Любен Антонов, екологичната криза става основна тема и на изложбата на русенските художници, открита през януари 1988 г. Медийната атака продължава с писмото-призив на Съюза на българските художници (СБХ), което на 12 февруари 1988 г. е публикувано във в. „Народна култура“¹¹. На 27 февруари призивът е подкрепен и от физиците от Института за ядрени изследвания – писмото на проф. д-р Димитър Стоянов и още 26 физици е публикувано във в. „Орбита“.

След медийте идва ред и на обществените организации, които се включват в кампанията за защита на Русе. Все още не става дума за някакви нови структури, а за използване на съществуващите, създадени от БКП като трансмисии за ръководство на обществото – партийните организации по месторабота (ППО) и профорганизациите. На 19 февруари 1988 г. на открито събрание на ППО на Физическия факултет от СУ е подкрепен призивът на художниците. Същата позиция заемат и членовете на Кабинета на младите писатели на заседанието си от 22 февруари. Обсъждането на екологичния проблем на Русе се разширява – на 25 февруари Президиумът на Съюза на учените в България приема обръщение към Асоциацията на учените в Румъния, в което иска съпричастие за решаване на проблема с обгазяването на Русе. Това обръщение не е изпратено, тъй като се задвижват забранителните механизми на отдела по идеологическа политика на ЦК на БКП. В края на февруари тревога за Русе изразява и колективът на Института по молекулярна биология – инициатор става ст. н. с. Георги Марков.

Повратен момент при трансформацията на обществената грижа за Русе в нова организационна структура, първа по рода си в България, изиграва профсъюзното събрание в Института по философия, свикано от ст. н. с. Стефан Гайтанджиев на 25 февруари 1988 г. Проблемът с Русе привлича вниманието на Гайтанджиев още през септември 1987 г., когато при случайна среща на кино-документалистите Георги Аврамов, Виолет Цеков и Юрий Жиров с русенеца

¹¹ Според Димитър Иванов, който датира тази публикация с месец по-късно, заради нея главният редактор на в. „Народна култура“ Стефан Продев е викан в сектор „Печат“ на ЦК и след като отказва да публикува опровержение, е подложен на репресии. *Иванов, Димитър. Противопоставянето...*, с. 119.

Веселин Петков Гайтанджиев насочва Юрий Жиров към ставащото в Русе. От в. „Дунавска правда“ кинодокументалистите научават за русенските протести и променят творческите си намерения¹². Те се убеждават, че най-актуална е русенската тема и през ноември заминават за града със снимачен екип. Така, до голяма степен случайно, се ражда поводът за създаването на ОКЕЗР – документалният филм „Дишай!“.

След като заснема достатъчно филмов материал, екипът на Жиров се връща в София. Проектирането на предварителния филмов материал съвпада с онова профсъюзно събрание, на което е подхвърлена идеята за създаване на самостоятелна организация, посветила се на екологичната защита на град Русе. Решението е стимулирано и от присъстващите на прожекцията русенски жени, заснети във филма¹³. Има още едно съвпадение – по същото време се провежда и скандалната защита на дисертацията за доктор на философските науки на репресирания само няколко месеца преди това доц. Николай Василев. При тези обстоятелства това събитие има повече обществена, отколкото научна стойност, тъй като дава възможност на научната интелигенция да демонстрира опозиционни настроения. На импровизирано профсъюзно събрание се събират около 20 души и тогава редакторът от Българската телевизия Виолет Цеков предлага да се учреди Комитет за защита на Русе. Предложението е прието и е сформиран Инициативен комитет, в който влизат философите Христо Смоленов и Цветан Кардашев, редакторът Виолет Цеков и сценаристът Георги Аврамов, а организационната дейност е поверена на човека с най-големи заслуги за превръщането на русенския проблем от местен в централен – Стефан Гайтанджиев¹⁴.

Идеята за създаване на такава организация не е случайна. Инициаторите се възползват от приетата половин година преди това Юлска концепция, в която не само се разрешава, но и се призовава за създаване на самодейни организации. А фактът, че нищо подобно не се е случило през изминалите месеци свидетелства, че обществото не възприема сериозно обещаната демократизация. Но от отворената пролука се възползват онези, които вече мислят като дисиденти, макар че още не се решават да действат като такива. Дори и с решението за учредяване на несанкционирана от властта обществена организация първите български дисиденти не желаят да се противопоставят демонстратив-

¹² Юрий Жиров е възнамерявал да направи филм за преустройството, който дори е имал работно заглавие „Лице“. Стефан Гайтанджиев обаче успява да го убеди, че русенската тема е по-подходяща. По сведения на Гайтанджиев. *Иванова, Евгения*. Цит. съч., с. 48.

¹³ По думите на Стефан Гайтанджиев ролята на русенските жени за създаването на филма е изключителна. Когато снимачният екип пристига в Русе вече няма обгазвания и не могат да се заснемат протестите. Разбрали този проблем на документалистите русенските жени им предлагат: „О, заради вас ще направим една демонстрация!“ *Взимат старите флагчета, взимат старите плакати, събират от Паркстрой и от още две-три места двадесетина души и застават пред Съдебната палата*“. *Иванова, Е.* Цит. съч., с. 48.

¹⁴ Пак там. 48–49.

но на властта, а по-скоро искат да се възползват от собствения ѝ стремеж за самореформиране.

Организационната подготовка за учредяване на ОКЕЗР продължава с бързи темпове – на 26 февруари ППО на Студията за телевизионни филми “Екран” провежда събрание, съпроводено с прожекция на почти готовия филм “Дишай!”. Инициативата е на Мария Василева – дъщеря на проф. Кирил Василев и сестра на доц. Николай Василев. Акцията за защита на Русе е подкрепена от част от членовете на Института по философия и от Института по социология, където Петко Симеонов превръща събрание на ППО в диалог за съдбата на крайдунавския град. Дискусиите се разпространяват като пожар в сродните научни среди – на 2 март профсъюзно събрание на Единния център по философия и социология пак по инициатива на Петко Симеонов приема възвание “Да спасим Русе!”. На 6 март Инициативният комитет, разширен с документалистката Малина Петрова (председателка на Клуба на младите филмови дейци), Петко Симеонов и Желю Желев, обсъжда проектоустава на бъдещия комитет. Решено е кога и къде да стане учредяването – на 8 март в Дома на киното. Съчетаването на международния ден на жената с прожекцията на филма “Дишай!” е добре премислено – във филма става дума за съдбата на русенските жени, безсилни пред обгазяването. Тактиката на организаторите предвижда ОКЕЗР да бъде регистриран като сдружение с идеална цел по Закона за лицата и семейството. Предложението е на Стефан Гайтанджиев, а изобщо против идеята за съдебна регистрация се обявява Петко Симеонов. Обмислян е и съставът на бъдещия Управителен съвет като инициаторите се споразумяват да искат предварителното съгласие на всеки от предложените.

На 8 март 1988 г. в Дома на киното се събират 350–400 д., повечето подготвени за учредяването на ОКЕЗР (някои от тях като Стефан Продев не идват), но има и случайно попаднали или пък такива, които са поканени на прожекцията без да подозират за политическото събитие (напр. Соня Бакиш, съпруга на члена на политбюро и председател на Народното събрание Станко Тодоров). След филма, който има силно собствено въздействие, за трагедията на русенските жени говори Мария Варимезова (майка на 6 деца и героиня на очерк във в. “Правда” на кореспондента ѝ в България Леонид Жмирьов), а по проблемите на обществото и екологията се изказват актьорът Петър Слабаков, проф. Николай Генчев и физикът проф. Цветан Бончев. След това е предложено да се учреди Обществен комитет за екологична защита на гр. Русе, прочетени са и са приети Устав и призив “Да спасим Русе!” и е избран 33 членен Управителен съвет.

Според Устава “ОКЕЗР е доброволно самодейно сдружение, което обединява българските граждани, желаещи да съдействат за подобряване на тежката екологична обстановка в района на гр. Русе. Той осъществява своята дейност в условията на пълна гласност и демократизъм, спазвайки конституцията на НРБ и законите на страната.” (чл. 1) А призивът е адресиран към българите и към социалистическите страни, които могат да съдействат за

спасяване на Русе¹⁵. ОКЕЗР поставя начало на дисидентското движение – той се обявява за независим от съществуващата политическа структура, но в съгласие със законите.

Новата организация представлява открито предизвикателство към властта – тя хем е в духа на преустройството, хем противоречи на политическата система на социализма, тъй като за създаването ѝ не е поискано съгласието на БКП. Затова съвсем естествено ОКЕЗР предизвиква буря в ръководството на БКП. Възможно най-бързо, още на 10 март, Секретариатът на ЦК на БКП обсъжда проблема. Заседанието започва с доклад на вътрешния министър Димитър Стоянов, последван от дискусия. Общото становище илюстрират думите на Гриша Филипов: *“Правилно ще бъде да поискаме този комитет да бъде ликвидиран и разпуснат... Трябва да потърсим партийна и служебна отговорност...”*¹⁶ То не предизвиква изненада, но е любопитно друго – как реагират партийните органи на информацията за подготвяната акция. Всъщност създаването на ОКЕЗР е неприятна изненада не защото никой от Държавна сигурност (ДС) или от партийните структури не е имал информация, а защото въпреки подробната информация учредяването се осъществява¹⁷.

Стоян Михайлов, който отговаря за идеологическата политика, разказва: *“На 7 март, понеделник, научаваме за инициативата, запланирана за 8... Моят първи заместник веднага свиква съвещание с партийния секретар от Философския институт, присъства ген. Силянов от ДС и се разбират как да действат. Целта е на всяка цена да се предотврати сформирването на този комитет. Решава се предварително да се говори с младите философи, които са в инициативната група. Др. Кирилов и Ст. Ангелов от учредителския партийен комитет на БАН викали др. Механджиев и Смоленов, разговаряли са и те са обещали, че няма да сформират комитет... В дадения случай предварително сме дали съответните указания, и всичко се изпълзва от нашия контрол.”*¹⁸ Първият шок за ръководството на БКП е, че научната интелигенция вече не се подчинява, вторият е свързан с творческите съюзи. Чудомир Александров, който ръководи заседанията на Секретариата, вижда противоречието между

¹⁵ Това е т. 9 от Призива. Протокол № 41 от заседание на Политбюро от 1988 г. Т. II, л. 45.

¹⁶ Протокол на Секретариата от 10 март 1988 г., л. 8.

¹⁷ Димитър Стоянов докладва: *“МВР е подало сигнал в отдел “Идеологическа политика” на ЦК, за да се извърши съответната профилактика. Тези другари бяха извикани в отдела на ЦК. Беше им препоръчано от др. Мамов да не се занимават с тези неща... трябва да се реагира по-бързо. Сигналят е даден предварително на 2 март”*. Пак там, л. 2, 6. Най-характерна за начина на мислене на ръководството на БКП е по-късната реакция на Чудомир Александров, на заседанието на политбюро от 24 март: *“И когато в самия ден става ясно, че събранието ще се проведе, не се намират най-елементарни форми за неговото проваляне – да отвърят едни бушони или нещо друго, а напротив, изпращат се наблюдатели, за да гледат какво ще стане...”*, Протокол от заседание на Политбюро № 41 от 24 март 1988 г., л. 16.

¹⁸ Протокол на Секретариата от 10 март 1988 г., л. 10–11.

партийните функции на творческите съюзи: *“Това са очите, ушите и съвестта на партията”* и реалното им съдействие за създаването на тази дисидентска организация: *“Действията им са непостижими”*.¹⁹

Една от първите грижи е да не се допусне новата организация да бъде официално регистрирана в съда, каквото е решението на събраниято в Дома на киното. Първият проблем е, че, както признава тогавашният министър на вътрешните работи Димитър Стоянов, *“трябва да кажем, че не са допускати антиправителствени и антипартийни изказвания”*²⁰ и затова е трудно да се откаже регистрацията. Предложението как да се излезе от неловкото положение идва от Емил Христов: *“Отказът от регистрацията може да бъде на основание, че (вече) се създава такъв комитет в Русе”*²¹, а Чудомир Александров демонстрира “независимостта” на съдебната власт: *“Важното е органът, който ще регистрира този комитет, да бъде наясно, че не може да се регистрира такъв комитет...”*²². Така формалният проблем изглежда лесен за разрешаване, по-късно се търсят и намират и конкретни положения от Устава на ОКЕЗР, които да обосноват отказа²³.

Неформалният проблем обаче е политическият. Как ръководството на БКП да реагира на възникването на дисидентска организация, след като тя се позовава на документите за преустройство. Първата реакция на Секретариата е най-близко до традиционните нагласи, но и с оглед на променящите се времена – тя не е да се накажат дръзналите да проявят самостоятелност (макар че и такива предложения има), а да се принудят организаторите сами да се откажат от ОКЕЗР²⁴. С такава цел на 11 и 14 март са проведени серия от срещи

¹⁹ Пак там, л. 21

²⁰ Пак там, л. 4.

²¹ Пак там, л. 22.

²² Пак там.

²³ Информация за създаването на “Обществения комитет за защита на гр. Русе” и свързаните с това проблеми. Партийните експерти отчитат, че *“документът е добре подготвен, съобразен със законите”* (л. 22), но намират и неприемливи положения: *“необосновано искане въпросът да се отнесе до страните членки на СИВ. Става дума за отношенията между две социалистически страни и поставянето му на многостранна основа ще доведе до известни трудности на отношенията в обществото”* (л. 23). Направено е допитване до Главна прокуратура, която подпомага ръководството на БКП и обосновава невъзможността да се регистрира ОКЕЗР. Тя смята, че: *“има незаконосъобразно положение в Устава – чл. 9 – колективно членство на трудови колективи, целите дублират изцяло дейността на държавните и общественно-държавните органи... и не могат да се реализират от сдружение с нестопанска цел – затова намира за нецелесъобразно да се регистрира Сдружението за екологична защита на гр. Русе като юридическо лице”* (л. 23).

²⁴ Стоян Михайлов като идеолог на БКП излага същността на проблема и възможностите за решаването му: *“Напоследък ние, в изпълнение на решенията на Юлския пленум, Ноемврийския пленум и Националната партийна конференция за развитие на самоуправлението и демокрацията, призоваваме към творческа активност, към спонтанност и нови начинания... Не може да има преустройство и самоуправление без*

на Секретариата с учредители на ОКЕЗР. Тези разговори дават информация за мотивацията, позицията и опозиционното мислене на раждащото се българско дисидентство. Въсщност поканени са само част от дисидентите – тези, които членуват в БКП, но в ръководството на ОКЕЗР те са абсолютно мнозинство (20 от 33), при това между тях има “активни борци” (Венета Цветанова), деца на “активни борци” (Виолет Цеков и Христо Смоленов), а и членове на ЦК на БКП (Светлин Русев) и депутати (Светлин Русев и Нешка Робева). Пред Секретариата учредителите се държат твърде различно и това дава основание на членовете на Политбюро на 27 март да ги разделят на три – твърдо отстояващи позициите на ОКЕЗР, съгласни със саморазпускането на ОКЕЗР и колебаещи се.

Сред твърдо защитаващите правото на обществото да изразява собствени позиции е председателят на ОКЕЗР, писателят Георги Мишев: *“Тази проява има нещо общо с процесите, които се извършват в Съветския съюз. Трябва да се съобразяваме с тях... целта на този комитет е същата с по-различни средства... с по-широка гласност. Аз ще правя това, което вие правите, но с по-различни средства.”*²⁵ Той не само смята, че дейността на ОКЕЗР трябва да продължи, но и да се развива: *“Предлагам да направим една среща с Управителния съвет. Вие знаете кои хора са включени в него. Мисля, че много трудно ще бъде да се разтури всичко. Хората гласуваха устав, гласуваха ръководство.”*²⁶ Даже предлага дейността на Комитета се съгласува с официалните структури.

В защита на ОКЕЗР се изказват още Христо Смоленов, Петър Слабаков, Виолет Цеков. Христо Смоленов се опитва да впечатли разпитващите го с теоретически познания в духа на съветската “перестройка”: *“Аз не бих казал, че е незаконно, защото се ръководим от това съображение, че всичко, което не е забранено, е разрешено. Освен всичко друго, ръководили сме се от основните постановки на нашата Национална партийна конференция.... Тя първа постави въпроса за гласността...”*²⁷ Актьорът Слабаков емоционално заявява: *“Аз мисля, че дори партията би трябвало да подкрепи този комитет, защото*

това. Но тук се създаде една атмосфера, при която може да се проявява инициатива и начинания, които могат да се отклонят от партийната линия и които могат да се използват от демагогски и карьеристични елементи за антипартийни действия... трябва да се изработи гъвкав подход, който да не дава възможност да бъдем упрекнати, че спираме самоинициативата. А от друга страна да държим положението в свои ръце. Сега трябва да видим как да действваме с този комитет, защото ако предприемем само наказателни или административни мерки, ще се получи много сериозен резонанс. И това може да ни изправи пред допълнителни трудности... Тук са включени много крупни фигури като Георги Мишев, който е сценарист на много филми и доста популярен. Петър Слабаков е един от големите ни артисти, да не говоря за Нешка Робева. Най-правилно ще бъде индивидуално или на малки групи да бъдат извикани в ЦК или някъде другаде и да се проведат разговори и те самите да направят така, че да изчезне този комитет.” Протокол на Секретариата от 10 март 1988 г., л. 14–15.

²⁵ Срещи в Секретариата... от 11 март, л. 40.

²⁶ Пак там, л. 39.

²⁷ Срещи в Секретариата... от 14 март 1988, л. 21.

тук никой няма намерение да подронва престижа ѝ... За нашата партия нали предимство има човекът, а там има 200-300 хил. души... За Юлския пленум се каза, че може да се извършва дейност, която е в талвега на линията на партията... Аз нося това в мене. Нищо незаконно не виждам в това, което е написано.”²⁸ Виолет Цеков говори в духа на българското преустройство, както то изглежда на теория – отричане на дотогавашните форми и търсене на нови: “Не мога да твърдя, че това е най-правилната форма за подпомагане на Русе, но съм убеден, че някаква форма трябва да има. Досегашният формален подход на такива обществени организации като ОФ е отблъснал хората от тях. Даже си мисля, че трябва да има някаква форма на умерена съпротива, защото иначе хората са станали толкова апатични, а това някак си ги активизира.”²⁹ Точно в този разговор се чува и предупреждението, че ако партията не си е на място, нещата могат да отидат още по-далеч, но и самодоволната увереност на Чудомир Александров: “Да, точно за това става дума. Сега партията си е на мястото и този комитет не може да съществува... партията няма да търпи опити от комунисти да създават паралелни структури.”³⁰

Между колебаещите се са поставени Нешка Робева, Светлин Русев, Иван Добчев. Нешка Робева обяснява личните си мотиви за участие в ОКЕЗР – тя самата е от Русе, а семейството на брат ѝ е било принудено да се изсели от града заради здравословните проблеми на детето си, предизвикани от периодичните обгазявания. Тя декларира: “Смятах, че замисълът на този комитет е същият като комитета, който беше организиран за събиране на помощи за пострадалите от Стражица. Казвам това, защото аз говоря тук като гражданка и като комунистка... Лично аз възприех идеята като много хубава, защото тук се ангажираме обществено, независимо че някои се опитаха да дадат друг характер на събранието, виждаше се желанието да не се допускат извращения.”³¹ Тази позиция затруднява Секретариата най-вече, защото Нешка Робева има много силни позиции в общественото мнение като треньорка на “златните момичета” на българската художествена гимнастика и любимки на Тодор Живков.

Позицията на Светлин Русев е още по-категорична, може би и поради многобройните високи постове, които заема, между които е и членството в ЦК на БКП. Той откровено обяснява: “На всички беше ясно, че има политически причини, положението е много сложно и деликатно, но има неща, които са в сферата на изкуството и литературата и по мое мнение трябва да има възможност да излязат пред обществеността... Лично аз се опасявам, че едно пресичане на дейността на този комитет сега, в периода на обществена гласност, с действия в подкрепа на правителството, според мен, ще има от-

²⁸ Пак там, л. 66, 75.

²⁹ Пак там, л. 87.

³⁰ Пак там, л. 98.

³¹ Срещи в Секретариата... от 11 март, л. 46, 48.

рицателна реакция... на следващата сесия на НС аз ще поставя запитване до Министерския съвет по този въпрос. Аз съм го обещал на русенци и ще изпълня обещанието си.”³²

Съвсем различно е поведението на няколко души от активните участници в създаването на ОКЕЗР. На първо място между тях трябва да се постави телевизионният журналист Димитър Езекиев не защото е изключително активен в ОКЕЗР, а заради държането му пред Секретариата. Езекиев започва с оправдание: “най-точната дума, която може да се каже, е наивност... Защо все пак аз застанах на такава позиция? В устава, който се прочете, изрично се казва, че обществото няма никаква друга цел освен да оказва помощ за решаване на проблемите на Русе... Но като се размислих вкъщи видях, че има една стихийност, която не трябва да се допуска. Аз си казах, че трябва да се информира др. Живков. Честно казано, не съм се обаждал повторно на Мишев... Аз мисля, че преустройството изисква преди всичко ред... Аз благодаря за разговора... Ние не сме се и търсили след това. Въобще не е имало и нищо.”³³ Съответно на загрижеността си Димитър Езекиев получава и благодарност от Чудомир Александров.

Отличава се поведението и на физика Ивайло Трифонов, който също се оправдава, като обяснява ролята си при учредяването на ОКЕЗР с това, че имал добра дикция. По-нататък заявява: “Ние даже мислехме, че това е опит на нашето партийно и държавно ръководство по такъв начин българското общество да изрази своите виждания, своята тревога, за да може в тези разговори с румънските другари да посочат, че проблемът е станал нетърпим... Аз лично считам и едва ли някой от другарите е считал, че вършим нещо нелегално със създаването на този комитет. Аз сега чувам от вас, че събранието и прожекцията били забранени.”³⁴ Когато се чете стенограмата от тези разговори е трудно да се прецени, кой кого надлъгва, но така или иначе това са хората, на които след проведените разговори властта разчита за ликвидиране на ОКЕЗР. Така изглеждат позициите на дисидентите членове на БКП в първата конфронтация с властта.

Не по-малко интересно, а от гледна точка на българската история от последния преддесетоноемврийски период много по-важна е позицията на ръководството на БКП към това ново и непознато за България явление – дисидентството. Какво показват протоколите от заседанието на Политбюро на 24 и 27 март 1988 г.

И в ръководството на БСП има различия, но те са по-скоро по нюансите, а не по принцип. Общото настроение е тревога пред опасността общественото недоволство да излезе от партийен контрол. Повечето от членовете на Политбюро разбират, че създаването на ОКЕЗР е само сигнал за по-дълбинни процеси.

³² Пак там, л. 51–54.

³³ Срещи в Секретариата... от 14 март, л. 2–6.

³⁴ Пак там, л. 10–13.

Тодор Живков дава тон: *“Те искат да правят дисидентска организация, да я развият, да стане партия на зелените, да подмени партията в бъдеще. Ясно, че ще вървят докрай.”*³⁵ В центъра на вниманието е еволюцията на интелигенцията от съдействие на БКП към критичност и дори открито несъгласие. Изброени са и центровете на недоволство – СБХ, СБП, СУ, някои академични среди, както и изразителите на недоволството – Желю Желев, Светлин Русев, Николай Генчев, Кирил, Николай и Мария Василеви, Малина Петрова, Стефан Гайтанджиев, Христо Смоленов³⁶. Нещо повече, личи искреното разочарование, че включените в ръководството на ОКЕЗР не са точно тези, които вече са определени като хора с “користни цели” или “лично мотивирани”³⁷. Обяснението е, че тези хора нарочно не се включват в ръководството на ОКЕЗР, а привличат лоялни и близки до властта като Соня Бакиш, за да лишат БКП от възможност да реагира³⁸.

³⁵ Протокол от заседание на Политбюро № 41 на 24 март 1988 г., л. 3.

³⁶ Позовавайки се на Тодор Живков, какъвто е бил тогава редът, Чудомир Александров прави преглед на “опасните” лица и техните намерения: *“Това е стремежът да се използва дълбокият поврат, свързан с преустройството, за користни политически цели. В категорията на тези, които изявяват такъв стремеж, са Желю Желев, Светлин Русев, Николай Генчев, семейство Василеви – Кирил Василев, синът му Николай Василев и дъщерята Мария Василева, която е организатор на събранието в телевизията, Малина Петрова – председател на Клуба на младите филмови дейци, Стефан Гайтанджиев – секретар на профкомитета в Института по философия, Христо Смоленов – син на активни борци, също философ в Института по философия, който е заживял с чувството, че дава идеи за преустройството.”* Пак там, л. 9.

³⁷ Още при първото обсъждане на проблема в Секретариата на 10 март се повтарят имената на вече изявените недоволни със съответните характеристики. Стоян Михайлов ги охарактеризира: *“Ако вземем Желев, Дърева и Николай Генчев, които на 19 февруари в същия салон (Дома на киното) са организирали събрание, присъствали са около 400-500 души във връзка със спора за българския народ и българската интелигенция, срещу Хайтов. Това е продължение на публикациите във в. “Литературен фронт”. Тримата са говорили като централни оратори и са използвали много остри квалификации. Те организират и на други места подобни неща, срещу със студенти, с трудови колективи и проявяват много активна дейност в това отношение. Познавам добре Желю Желев и смятам, че той е готов на всичко, само и само да бъде в центъра на общественото мнение и да бъде герой. Съжалеявам, че и Николай Генчев, който не е лишен от способности като историк, го поддържа в това отношение.”* Среща на Секретариата... 10 март 1988 г., л. 13-14.

³⁸ Пак Чудомир Александров, който ръководи разискванията по проблема ОКЕЗР: *“Тактиката е тактика на умело прикриване на истинските цели на тази организация, на изтъкване на преден план на общественици, които не са добре ориентирани и са екстремисти. Ето в този комитет включват две деца на активни борци, а истинските инициатори стоят отзад... Затова Желю Желев отказва да се включи в този комитет. Затова Гайтанджиев си прави отвод на събранието. Той води събранието, той е написал устава и т. н. той е един от главните организатори, обаче се оттегля. Може би затова и Светлин Русев отказва да стане председател на този комитет.”* Протокол от заседание на Политбюро № 41..., л. 22.

Вторият общ мотив на всички обсъждания е мястото на начеващото българско дисидентство сред ставащото в останалите социалистически страни. Общо е мнението, че *“всичко става на фона на това, което се извършва в Съветския съюз, Чехословакия, Унгария и Полша”*³⁹. Като особено важно обаче е отчетено влиянието на “гласността” в съветския печат. Вътрешният министър Димитър Стоянов открито го определя като опасност: *“Натискът върху нашата интелигенция е много голям и от Запад, и от това, което става в социалистическите страни и от Съветския съюз Много голяма сила получи от страна на съветския печат. Ние трябва да реагираме по подходящ начин. Вземете инцидентите в град Русе. Това нямаше да стане преди две години. Утре в друг окръг могат да се вдигнат по линия на възродителния процес. И ще се вдигнат не 500 души, а 1000 и повече.”*⁴⁰. Станко Тодоров, чиято съпруга е въввлечена в създаването на ОКЕЗР, е строго консервативен: *“главната причина – това е нашето бездействие и това е основната поука, която трябва да си извлечем... ние не бива да допуснем такива неща, каквито станаха и стават и в Унгария напоследък, и в Чехия, и в Полша. Бездействието на съответната партия, държава и обществени органи, слабата идеологическа и възпитателна работа сред интелигенцията в хода на преустройството дадоха възможност да се проявят такива нездрави тенденции и отделни демагози политици да манипулират дейци на интелигенцията, да престъпват дори, както се казва, към институционно оформяне на своите намерения.”*⁴¹

Старата българска гордост, че *“ние в България успяхме да предотвратим създаването на дисидентското движение”* вече е примесена с тревогата *“дали в някаква степен това не внесе у всички нас известно самоуспокоение и дали това не беше причината сега да допуснем такъв пропуск”*⁴². Пенчо Кубадински търси обяснението във вътрешнопартийните противоречия: *“Мен ми се струва, че тази работа започна още при др. Александър Лилев. Събраха се една група талантиливи хора, амбициозни – и ето ви резултатите. Ние не раз-*

³⁹Пръв го формулира Ч. Александров, но после то е повторено от повечето членове на Секретариата и политбюро. Срещи на Секретариата... 10 март 1988 г., л. 5. На заседанието на политбюро от 24 март Александров го повтаря в интерпретация, която твърде много напомня класическите години на студената война: *“Стратегията и тактиката на организаторите се вижда от анализите. Много общо има при изграждането на този комитет с това, което става в Съветския съюз, Чехословакия, ГДР и Полша. Мотивите са различни, но подходът е този – търси се обществено значим проблем и се взема на експлоатация. В Съветския съюз взеха националните проблеми, в Чехословакия – религията, в Унгария – пацифизма и т. н. Това се прави навсякъде... Зад всичко трябва да търсим и намесата на външни сили, тъй като този подход, който се прилага, начинът, по който се действа подсказват, че тук се търси да се използва преустройството в социалистическите страни, за да се насочи в нужните на тези страни насоки.”* Протокол от заседание на Политбюро № 41..., л. 21

⁴⁰Срещи с учредители на комитета, 11 март 1988 г., л. 67.

⁴¹Протокол от заседание на Политбюро, 27 март 1988 г., л. 30.

⁴²В изказването на Йордан Йотов. Пак там, л. 37.

чистихме някои работи, след като освободихме Александър Лилев.⁴³ Докато Георги Йорданов омаловажава: *“Наистина станалото не бива да се превръща в национална драма. Става дума за отделни досадни явления. Светнаха само няколко червени лампички.”*⁴⁴

Най-категоричен е външният министър Петър Младенов: *“Причините за сегашното положение освен безсилие, което сме проявили, освен бездействие и т. н., трябва да ги видим и в това... че има една група недоволни, която е в редиците на партията и действа от тези позиции... Тях ги интересува такава промяна, начело на която те искат да застанат. Това са демагози и карьеристи... винаги при силни течения и остри завои на историята на повърхността излиза няна и мръсотия... тази няна и мътилка в България отдавна вече се проявява.”*⁴⁵ Тази негова позиция контрастира с изказванията му година и половина по-късно, когато става център на силите, които извършват смяната на върха в БКП. Обяснението може да се търси най-малко в две посоки – или защото през 1988 г. иска да се хареса на хардлайнерите около Тодор Живков, или защото през лятото на 1989 г. се появява реалната възможност за смяна на Живков и тогава Петър Младенов започва да употребява терминологията на промяната и демократизацията. Не е изключено различието да се дължи и на различния състав на слушателите – в първия случай те са от Политбюро на ЦК на БКП, а във втория – вече разбунената българска общественост.

Протоколите на политбюро показват ясно, че в ръководството на БКП не са готови да анализират дълбочината на проблема, а само да обсъдят как да реагират така, че той да излезе от повърхността на политическия живот. ОКЕЗР се оказва по-скоро повод за ново противопоставяне вътре в Политбюро на БКП – Андрей Луканов защитава десталинизацията в СССР⁴⁶, а Т. Живков обяснява българската специфика, която не позволява директно да се пренася моделът на съветската “гласност”. В този сблъсък жертва става онзи, който не успява непосредствено да предотврати учредяването на ОКЕЗР – Стоян Ми-

⁴³ Пак там, л. 49.

⁴⁴ Пак там, л. 55.

⁴⁵ Пак там, л. 97–100.

⁴⁶ И Луканов започва единственото си изказване по въпроса с ОКЕЗР с висока оценка на позицията на Т. Живков, но после се опитва да защити съветската “перестройка” от българската критика. Той заявява: *“десталинизацията, която се провежда в Съветския съюз, е от огромно значение за световния социализъм, следователно и за нас. И тук трябва да имаме като партийно ръководство свършено ясна позиция, а не да се хващаме за сбъркани знаци в “Децата на Арбат”. Защото не става дума там и само за престъпленията на сталинизма, а за отношението към сталинизма като немарксистко явление в социалистическата теория и практика, като антиленинизъм, като течение, абсолютно противоречащо на нашето преустройство, на нашия модел на социализма, такъв, какъвто го утвърди Юлският пленум и Националната партийна конференция. И колкото и да е мъчно на някои, то е така. Аз смятам, че в съвременните условия една политическа сила, каквато е БКП и нейните членове, не може да има друга позиция.”* Протокол от заседание на Политбюро, 27 март 1988 г., л. 136.

хайлов⁴⁷. Но не защото не е направил необходимото, а вероятно защото се е доверил на научната интелигенция. Той е изпратен в отпуск⁴⁸, след което е отстранен от ръководството на БКП.

Особен анализ заслужава новата интерпретация на Юлската концепция във връзка с ОКЕЗР, който се представя от организаторите му като неин резултат. Във всички разговори учредителите на ОКЕЗР се позовават на призива за обществена самодейност, за да легитимират екологичния комитет. Отново Ч. Александров дава постановката: *“има две неща, които ние трябва непременно да спазваме. Едното е, че в идейно отношение не можем да отстъпваме от нашата идеология. И второто е, че всичко има място под небето, ако не е свързано с неспазването на законността на държавата. Никоя държава не позволява извън законите да се прави нещо. Тези демонстрации, които вие снимате в Русе, мислите ли, че в друго място по този начин биха могли да се проведат?... Вие сами преценете, че този комитет не може да действа, защото не е избран по съответния ред”*⁴⁹.

Оказва се още, че България законодателно не е готова дори и за ограничена демократизация. Сблъскали се с проблема ОКЕЗР експертите на ЦК на БКП отчитат, че въпреки обявеното още в средата на 1987 г. право за създаване на самодейни организации, то не е регламентирано по никакъв начин⁵⁰. От затруднението ги изважда Тодор Живков, който заявява, че *“самодейни организации”* всъщност можели да се създават *“в общностите, а не както сега искат да ги създават в национален мащаб. Нека отиде в общината и да се създава, което е необходимо”*⁵¹. Това обяснение обаче не може да бъде друго, освен хитруване и затова този подход не спира създаването на нови *“неформални”* организации.

Политическото решение, договорено на двудневното заседание на Политбюро – 24 и 27 март, е в типичния за Живков стил на *“тоягата и моркова”*. Ето как го формулира той самият: *“Трябва да се прочистят организациите. Не ги ли прочистим, доникъде няма да стигнем. Увеличение на заплатите, прочистване – и всъщност. Не направим ли това, нищо няма да направим. Цялата сволоч трябва да се махне, за да не трови младото поколение и да се издигнат*

⁴⁷ Виж: Михайлов, Стоян. Живковизмът през призмата на една лична драма. С., 1993.

⁴⁸ Това става по предложение на Живков със съответното пожелание за *“приятна почивка”*. Протокол от заседание на Политбюро, 27 март 1988 г., л. 218.

⁴⁹ Среща на секретари на ЦК..., 14 март 1988 г., л. 94–95.

⁵⁰ *“Най-сетне, но не на последно място по значение, реалната причина за събитията е и обстоятелството, че по въпроса за самодейните обединения засега съществуват само общи постановки. Липсват необходимите теоретико-методологични разработки и практически указания, няма образци за формиране на самодейни обединения като неделима част от самоуправляващите се общности... кадрите се затрудняват в своите оценки и действия, а гражданите нямат яснота какви са конкретните изисквания, за да бъде самодейното им обединение законно и официално признато.”* Информация за създаването..., л. 34–35.

⁵¹ Протокол от заседание на Политбюро, 27 март 1988 г., л. 216.

млади, нови кадри. Ако ще цялото поколение трябва да се махне.”⁵² А Георги Йорданов конкретизира, че вече са намерени 12 млн. лв. за повишаване на заплатите на творческата и научната интелигенция от 1 юли 1988 г., а се търсят и нови 24 млн. лв. за учителите и лекарите⁵³.

Повишаването на заплатите изглежда достатъчно като “морков”, а що се отнася до “тоягата” – тя се вдига над главите на продължаващите да отстояват правото си на обществена самодейност. Светлин Русев, предизвикал с позициите си личния гняв на Живков, трябва да напусне Националната художествена галерия и ЦК, а под въпрос е поставено и членството му в БКП. Стефан Гайтанджиев, който не е член на БКП, ще трябва да напусне Философския институт. Другите непримирими – Христо Смоленов и Георги Мишев са изключени от БКП с решение на Секретариата, докато русенката Мария Варимезова, от чиято гражданска позиция започва всичко, е изключена на местно русенско равнище. Малина Петрова е отстранена от председателското място в Клуба на младите филмови дейци и се лишава от паспорт за чужбина.

По съвсем друг начин постъпват с онези, които са се “покаяли” или са обещали съдействие за преустановяване на дейността на ОКЕЗР. За тях не се предвиждат никакви последствия. Това са Димитър Езекисев, Ивайло Трифонов, но и Кръстьо Горанов, който при срещата заявява: “Аз мислех, че този комитет е така или иначе създаден, за да помогне на правителството”⁵⁴. Соня Бакиш се радва на специално внимание – не е викана официално на разговор, а това е направено отделно. Тя обяснява на колегите на мъжа си: “Веднага след като приключи събранието аз станях и си излязох. В никакъв списък не съм се разписвала, не съм участвала в учредяването на комитета, никой не ме е търсил след това.”⁵⁵

По-различен е подходът към онези учредители на ОКЕЗР, които са определени като колебаещи се – Иван Добчев, Виолет Цеков, Георги Аврамов. Срещу тях не се предприемат дисциплинарни мерки в момента, но се предвижда да бъдат отстранени от работа при следващо съкращение. Малко по-особен е случаят с Нешка Робева – с нея са проведени няколко разговора още при създаването на комитета, на които тя защитава правото си да действа по съвест в условията на преустройство. Но преди заседанието на Секретариата от 7 април, което обсъжда наказанията, тя е подала молба до Димитър Стоянов за ново жилище, тъй като се е развела и мъжът ѝ е останал в старото. При това положение Чудомир Александров изразява общото мнение като отсича “Да ѝ се даде жилище!”⁵⁶

⁵² Пак там, л. 171–172.

⁵³ Пак там, л. 60.

⁵⁴ Срещи с учредители..., 11 март 1988 г., л. 43.

⁵⁵ Заседание на Секретариата на ЦК на БКП, 7 април 1988 г. За някои мерки по отношение на членовете на ОКЕЗР, л. 10.

⁵⁶ Протокол от заседание на Политбюро, 27 март 1988 г., Т. II, л. 50.

По случая с популярния актьор Петър Слабаков партийното ръководство получава помощ от Цветана Манева, която е партиен секретар на театъра. Тя организира на 10 март подписка в подкрепа на комитета, но после информира ЦК и прави всичко възможно да препятства по-нататъшната дейност на Слабаков. За това получава висока оценка от Йордан Йотов и Милко Балев⁵⁷.

Документите по създаването на ОКЕЗР ни дават възможност да направим много изводи както за закъснялото българско дисидентство, което се оказва лесно за манипулиране и прекършване, така и за твърдолинейността на ръководството на БКП, което няма намерение да се отказва от пълния контрол върху обществения живот. След първата смела стъпка на ОКЕЗР, той бързо е задушен и принуден да замълчи⁵⁸. Докато през 1988 г. в Унгария се изграждат първите опозиционни партии⁵⁹, а през същата година полската “Солидарност” успява да се договори с властта за легализирането си и за Кръгла маса за политическо бъдеще на Полша, в България без никакви специални усилия е ликвидиран ОКЕЗР. Само че радостта на ръководството на БКП се оказва краткотрайна, тъй като след по-малко от две години, когато истинската промяна идва, то се оказва неподготвено за плурализма. Включително и защото не го разрешава тогава, когато все още контролира лостовете на властта.

⁵⁷ Нейната позиция е следната: “...Информирах Общинския комитет за това нещо. Предприехме мерки като научихме, че Слабаков чете извадки от възванието в нашия театър, това да не стане. Мерките бяха две. Ние знаем хората, които са от органите, разбрахме се с тях да си установят дежурство, от партийното бюро също установихме дежурство, защото нещо може да стане от колегите, а може и нещо от публиката да се получи. На мен, казва, ми е съвършено ясно, че щом този комитет не е регистриран, той е противопартиен и против законите работи.” На това заявление Й. Йотов реагира, че “с нея проблеми няма да имаме”, а Милко Балев добавя: “Още повече, че два дни след това тя идва тук да предупреди и информира”. Пак там, л. 62.

⁵⁸ Много характерно е сведението на Димитър Стоянов за лекотата, с която органите за сигурност препятстват опитите на инициаторите на ОКЕЗР да продължат дейността си. “те се опитаха вчера да проведат заседание на комитета. Инициатор на това заседание е Стефан Гайтанджиев. Отново той е в дъното на всичко. Били са поканени Кардашев, Смоленов, Пенчев (юрист), Мишев и Георги Аврамов. И какво място избрали? Дома на техниката на Съветския съюз на ул. Шипка. Те смятат, че там никой няма да може да разбере. Това става в 9 ч. и 30 мин. Ние научихме в 10 ч. без 20 мин. и аз трябваше да бързам. Взех червения телефон, поисках разрешение от др. Живков да не им разрешиш да се съберат и да ги предупредя, че са незаконен комитет и възбуждаме следствие. Фактически на мястото се яви само Гайтанджиев, към него се е приобичил един Петър Славков Стайков – научен сътрудник в Института по философия. Другите поканени не се явили...” “Заседание на Секретариата...”, 7 април 1988 г., л. 2-3.

⁵⁹ Желицки, Б. Й. Венгерский демократический форум и его программа. В: Политические партии и движения Восточной Европы. Москва, 1994, 83–126.

По-различен е подходът към онези учредители на ОКЕЗР, които са определени като колебаещи се – Иван Добчев, Виолет Цеков, Георги Аврамов. Срещу тях не се предприемат дисциплинарни мерки в момента, но се предвижда да бъдат отстранени от работа при следващо съкращение. Малко по-особен е случаят с Нешка Робева – с нея са проведени няколко разговора още при създаването на комитета, на които тя защитава правото си да действа по съвест в условията на преустройство. Но преди заседанието на Секретариата от 7 април, което обсъжда наказанията, тя е подала молба до Димитър Стоянов за ново жилище, тъй като се е развела и мъжът ѝ е останал в старото. При това положение Чудомир Александров изразява общото мнение като отсича *“Да ѝ се даде жилище!”*⁵⁶

По случая с популярния актьор Петър Слабаков партийното ръководство получава помощ от Цветана Манева, която е партиен секретар на театъра. Тя организира на 10 март подписка в подкрепа на комитета, но после информира ЦК и прави всичко възможно да препятства по-нататъшната дейност на Слабаков. За това получава висока оценка от Йордан Йотов и Милко Балев⁵⁷.

Документите по създаването на ОКЕЗР дават възможност за изводи както за закъснялото българско дисидентство, което се оказва лесно за манипулиране и прекършване, така и за твърдолинейността на ръководството на БКП, което няма намерение да се отказва от пълния контрол върху обществения живот. След първата смела стъпка на ОКЕЗР, той бързо е задушен и принуден да замълчи⁵⁸. Докато през 1988 г. в Унгария

което поставя в особена позиция съпруга ѝ Станко Тодоров и обяснява присъединяването му към противниците на Живков.

56 Протокол от заседание на Политбюро, 27 март 1988 г., т. II, л. 50.

57 Нейната позиция е следната: *“Информирах Общинския комитет за това нещо. Предприехме мерки като научихме, че Слабаков чете извадки от възванията в нашия театър, това да не стане. Мерките бяха две. Ние знаем хората, които са от органите, разбрахме се с тях да си установят дежурство, от партийното бюро също установихме дежурство, защото нещо може да стане от колегите, а може и нещо от публиката да се получи. На мен, казва, ми е съвършено ясно, че щом този комитет не е регистриран, той е противопартиен и против законите работи*”. На това заявление Й. Йотов реагира, че *“с нея проблеми няма да имаме”*, а Милко Балев добавя: *“Още повече, че два дни след това тя идва тук да предупреди и информира”*. Пак там, л. 62.

58 Много характерно е сведението на Димитър Стоянов за лекотата, с която органите за сигурност препятстват опитите на инициаторите на ОКЕЗР да продължат дейността си. *“Те се опитаха вчера да проведат заседание на комитета. Инициатор на това заседание е Стефан Гайтанджиев. Отново той е в дъното на всичко. Били са поканени Кардашев, Смоленов, Пенчев (юрист), Мишев и Георги Аврамов. И какво място избрали? Дома на техниката на Съветския съюз на ул. Шипка. Те смятат, че там никой няма да може да ги разбере. Това става в 9 ч. и 30 мин. Ние научихме в 10 ч. без 20 мин. и аз трябваше да*

се изграждат първите опозиционни партии⁵⁹, а през същата година полската “Солидарност” успява да договори с властта легализирането си и “кръгла маса” за политическото бъдеще на Полша, в България без някакви специални усилия е ликвидиран ОКЕЗР. Само че радостта на ръководството на БКП се оказва краткотрайна, тъй като след по-малко от две години, когато истинската промяна идва, то се оказва неподготвено за плурализма. Включително и защото не го разрешава тогава, когато все още контролира лостовете на властта.

бързам. Взех червения телефон, поисках разрешение от др. Живков да не им разрешиш да се съберат и да ги предупредя, че са незаконен комитет и възбуждаме следствие. Фактически на мястото се яви само Гайтанджиев, към него се е приобщиц един Петър Славков Стайков – научен сътрудник в Института по философия. Другите поканени не се явили... “ Заседание на Секретариата..., 7 април 1988 г., л. 2-3.

⁵⁹ Б. Й. Желицки. Венгерский демократический форум и его программа. В: Политические партии и движения Восточной Европы. М., 1994, 83-126.